

המצב הניאו־פיאודלי והלא־מודע הליברלי: על המבוי הסתום של ביקורת הקפיטליזם העכשווית

גל הרץ

דמוקרטיה תעשייתית או כלכלית היא מונח המופיע בכל כך הרבה אוטופיות־כביכול, עד שלא נותרה לה משמעות מדויקת. [...] אפשר להניח שתחת שלטון סוציאליסטי הרבה מהדמוקרטיה התעשייתית הזאת יתפוגג לחלל האוויר. אולם אין זה מעליב כפי שנדמה, משום שרבים מהאינטרסים שדמוקרטיה כזאת אמורה להגן עליהם יחדלו אז להתקיים (יוזף שומפטר).

הקדמה

23 במרץ 2020 היה יום של מפנה בכלכלה העולמית. לאחר כמה שבועות של מפולת בבורסות, אי־ודאות פיננסית ובהלה מפני מה שנראה כהתרסקות כלכלית, התייצבו השווקים והירידות נעצרו. התגובה הנמרצת של ממשלות ובנקים מרכזיים, ובראשם הבנק הפדרלי, הצליחה להחזיר לשוק את אמון המשקיעים ואת הנזילות. העיקרון המנחה של תגובה זו היה הרחבה כמותית בסדרי גודל שטרם נראו. כך למשל, בשיא המשבר רכש הבנק הפדרלי ביטחונות ואגרות חוב בהיקף של 250 מיליארד דולר לשבוע, בקצב של מיליון דולר לדקה. בתוך זמן קצר נרכשו יותר מ־5% מתוך שוק אג"ח של 20 טריליון דולר. כפי שמדגיש ההיסטוריון הכלכלי אדם טוז (Tooze 2021), פעולות חסרות תקדים

* מאמר זה לא היה יכול להיכתב בלעדי שיחה ממושכת עם נווה פרומר, שאני חב לו לא מעט מהרעיונות המוצעים כאן. תודתי גם לשאול סתר, על עצותיו הטובות והערותיו המצוינות על המאמר. הציטוט שבראש המאמר הוא מתוך Schumpeter 1994, 300.

אלו אפשרו למדינות ולתאגידים לקחת הלוואות וסייעו לשוק הפיננסי להמשיך ולפעול למרות הסגרים שהוטלו בערי העולם ועל אף אי-הוודאות.¹ אולם למדיניות הזאת נודע גם מחיר חברתי כבד. אופן הפעולה של ההרחבה הכמותית הביא לידי כך שבשנת 2020, הונם של העשירים ביותר גדל בכמעט 2 טריליון דולר. תאגידים גדולים, שהייתה להם גישה לכסף הזול שהוזרם, לא השתמשו בו כדי להגדיל ייצור או פיתוח, אלא בעיקר כדי לבצע רכישה חוזרת של המניות שלהם. הצפת השוק בנזילות בריבית אפסית הביאה לכך שמי שהיו לו נכסים נהנה מעליות ערך גבוהות. בעלי בתים ראו כיצד המחירים של נכסיהם מאמירים, בעוד מי שחיו בשכירות התרחקו עוד יותר מהאפשרות לרכוש בית או להשיג נכס, על אף הסיוע הזמני שניתן להם בדמות תשלומי עידוד ממשלתיים ומניעת פינוי. זהו גם הרקע לעלייתם המטאורית של מטבעות הקריפטו, ריבוי ההנפקות של חברות מזוודה והזינוק בערכן של "מניות אווירה" כמו מניית גיימסטופ. ההיגיון של חילוץ וסיוע הצליח אמנם למנוע התמוטטות, לפחות בטווח המיידי, אולם הפך אירוע של מגפה והלם כלכלי למינוף הפיננסי הגדול בהיסטוריה, והביא להחמרה של אי-השוויון הכלכלי, לתפיחת החוב הלאומי, התאגידים והפרטי, ולהתעצמות הכלכלה הפיננסית והספקולטיבית על חשבון זו היצרנית והסולידית.

לכל זה יש גם משמעות פוליטיות וחברתיות ניכרות. בשנתיים האחרונות למדנו לא מעט על מגננונים של הכנסה בסיסית אוניברסלית – הזרמת כספים ישירות מן המדינה לאזרחים – ועל האופן שבו הם משפיעים על יחסי העבודה (מה שמכונה "הנטישה הגדולה"; The Financial Times 2022). היינו עדים להתפתחות של עולם הפינטק והמסחר המקוון בעת ריחוק חברתי, וראינו את השינוי ביחסים שבין השלטון לאזרחים – מעקבי שב"כ מצד אחד והתנגדות לחיסונים מצד שני. ראינו גם כיצד בורסה שנוסקת דוחפת לעבר המינוף והסיכון לא רק תאגידים וקרנות, אלא גם משקיעים קטנים. קשה עדיין להעריך מה תהיה ההשפעה של תופעות אלו, שאמנם אינן חדשות לגמרי או חסרות תקדים, אך אין ספק שהן החמירו מאוד בצל המשבר הבריאותי-כלכלי.

האירוע הזה הוא פרק דרמטי בהיסטוריה של הקפיטליזם. את המדיניות לא הובילו פוליטיקאים אלא בעיקר ראשי בנקים מרכזיים, שנקטו צעדים שגם קיינסיאנים מוצהרים לא היו מעלים בדעתם טרם המשבר. הם לא עשו זאת מתוך להט מהפכני, אלא מתוך גישה שטוז מציע להבין ברוח דבריו של אוטו פון ביסמארק: "אני מוכן לשנות את הכול כדי להבטיח שהכול יישאר אותו הדבר" (Tooze 2021, 314). רוצה לומר, אף שהמדיניות שיושמה הייתה מרחיבה באופן רדיקלי, מטרתיה היו שמרניות. היא בהחלט בלמה מפולת

1 ספרו של טוז משנת 2021 מתבסס על הניתוח שלו בספרו הקודם *Crashed* (Tooze 2018), העוסק במשבר של 2008, שאינו משבר כלכלי גרידא אלא גם נוגע למערך הגיאור-פוליטי הגלובלי. לצד האינטרסים של שחקנים מדינתיים ופיננסיים, טוז מדגיש את האופן שבו אי-שוויון עורר נטילת סיכונים.

בשווקים, אבל היא גם יצרה אנומליות כלכליות חדשות, למשל תשואה שלילית על אגרות חוב, רכישה ישירה של חוב תאגידי על ידי בנק מרכזי, והסדרה משונה של עורפי נזילות בסחר בין בנקים באמצעות "חשבון ריפּו הפוך" (reversed repo). אין זה עוד אותו קפיטליזם ניאורליברלי שמלווה אותנו מאז שנות השבעים. ההיגיון המזוהה עם הכלכלה הניאורליברלית כפי שהכרנו אותה מבוסס על ריסון תקציבי והגבלת גירעון לצד צמצום מעורבות המדינה בשוק; אבל מ־11 במרץ 2020, היום שבו ארגון הבריאות העולמי הכריז על מגפת הקורונה, ועד יוני 2021 גדל החוב הלאומי של ארצות הברית ב־11.5%, בסכום כולל של 2.5 טריליון דולר (BEA 2021), וברמה הגלובלית נשבר שיא החוב מאז מלחמת העולם השנייה בסכום הכולל של 226 טריליון דולר.

מהן המשמעויות של האירוע הזה עבור מי שעוסקים בתיאוריה ביקורתית? האם אנו עדים לעלייתה של כלכלה פוליטית חדשה? האם חזרתה של המדינה לא רק כרגולטור, אלא כשחקן המרכזי בשווקים הפיננסיים, מלמדת על עידן חדש שיש לו פוטנציאל גדול יותר לשוויון ועל הזדמנות שהמחשבה השמאלית צריכה לאמץ – או שמא קריסתו של הסדר הניאורליברלי הקודם מובילה לדיסטופיה שיש להתריע מפניה? המאמר מבקש לבחון שאלה זו באמצעות ניתוח תשובותיהם של שלושה נציגים בולטים של התיאוריה הביקורתית כיום: יאניס ורופאקיס, ננסי פרייזר ואֶלְבֵּנָה אֶזְמֶנוּבָה. שלושתם טוענים שהליברליזם אינו מתאים לריסון ההתפתחות הקפיטילסטית מן הסוג חדש, ובכל זאת הם שבים לגרסאות שונות שלו ומציעים אותן כבסיס לפתרון. כתוצאה מכך, יותר משהביקורת שלהם מציעה מחשבה חדשה לנוכח המשבר היא מאששת בסופו של דבר עמדות ידועות, והאוטופיה שהם מציעים אינה נענית לאתגר ואינה מספקת אופק חלופי. מטרתי אינה רק להצביע על הכשלים של הוגים אלו, אלא גם להתעקש על הצורך לרדת לעומקן של המסקנות שהניתוחים שלהם עצמם מובילים אליהן. באמצעות הקריאה שכאן אציע מסגור שונה של האתגר העומד בפני התיאוריה הביקורתית של הקפיטליזם העכשווי, גם אם לא אציע לו מוצא של ממש.

הפרק הראשון של המאמר עוסק בניתוח הכלכלי של ורופאקיס את המעבר מקפיטליזם למה שהוא מכנה טכנו־פיאודליזם. על אף הניתוח החד של ורופאקיס, נראה שהאוטופיה החלופית שהוא מנסח אינה נענית לאתגרים שהוא עצמו מזהה, ונעשית בסופו של דבר דומה לאותה דיסטופיה שהוא מזהיר מפניה. הפרק השני והשלישי מתחקים אחר שתי הוגות, פרייזר ואזמנובנה, המאבחנות את הכשלים של המחשבה השמאלית ושל תנועות מחאה כיום. שתיהן מאמינות כי אין די בדרדוק הנורמטיבי של חלוקה והכרה, המאפיין את השמאל העכשווי ומשתקף למשל מסיסמאות כמו "מיסוי העשירים", כדי להתמודד עם הקפיטליזם בצורתו הנוכחית. אולם שתיהן גם שבות לאותו היגיון חלוקתי בדיוק – פרייזר בהצעתה להקים בלוק פוליטי חדש משותף לכולם, ואזמנובנה בהצעתה להנהיג "קפיטליזם של אמן". בעיה נוספת היא האפיון המעמדי של השמאל העכשווי, שגם אותו

פרייזר מאבחנת היטב אולם אינה מסיקה ממנו מסקנה פוליטית. הפרק הרביעי פורש ניתוח של אותו דקדוק נורמטיבי, או "לא-מודע ליברלי", שנותר בבסיס התיאוריה הביקורתית העכשווית, ומציג את מגבלותיו גם מהבחינה התיאורטית וגם מהבחינה המעשית-פוליטית. בפרק הסיכום מובאות אפשרויות למחשבה על ביקורת שמאלית מעבר למבוי הסתום של הדקדוק הנורמטיבי הזה.

הליברליזם נטול הקפיטליזם של ורופאקיס

ורופאקיס הוא ללא ספק אחד המבקרים החשובים של הקפיטליזם של ימינו. הוא נעשה לדמות פוליטית משפיעה בזירה הבינלאומית כאשר מונה בשנת 2015 לשר האוצר של יוון. תפקידו העיקרי היה לנהל את המשא ומתן הקשה על הסדר החוב של יוון עם הטרואיקה – הנציבות האירופית, הבנק המרכזי האירופי וקרן המטבע הבינלאומית. הסדר החוב שהוצע ליוון היה הרסני לדעתו, אולם למרות ניסיונות השכנוע שלו ומשאל העם שתמך בעמדותיו, החליט ראש ממשלת יוון לקבל את ההסדר. ורופאקיס התפטר מתפקידו, ואחר כך הקים תנועה פוליטית שמיוצגת בפרלמנט האירופי וכן מפלגה עצמאית שלה שישה מושבים בפרלמנט של יוון. בשנים האחרונות הוא חוזר שוב ושוב על טענה שחשוב להקשיב לה: הקפיטליזם, לפחות כפי שהכרנו אותו, מת בשנת 2008, ובמקומו מתכונן סדר חדש שהוא מכנה טכנו-פיאודליזם. המושג הזה מציין את ההשתלטות של תאגידי ענק טכנולוגיים על הכלכלה והפוליטיקה, ומשמעותה לא רק ריכוז ההון בידי מעטים אלא גם ריקון מתוכן של מושגים כמו זכויות אדם ומוסדות דמוקרטיים.

מהי משמעות הסדר החדש הזה? בראשית העת החדשה, המעבר מפיאודליזם לקפיטליזם התבסס על החיבור בין הון לעבודה. במקום צמיחים ואדונים נוצרו פועלים הזוכים לתגמול כספי על עבודתם ובעלי הון שנדרשו לציית למגבלות השוק והמדינה. מערך היחסים הזה התייצב במערב במידה רבה לאחר מלחמת העולם השנייה, כשהתארגן מתוך דמותה של מדינת הרווחה שבה נוצר מעין הסכם בין מעסיקים לעובדים: תמורת הגדלת התפוקה הצליחו איגודים מקצועיים לדרוש תנאי עבודה, תגמול הולם והכרה בזכויות עובדים, ובה בעת התפתחו המערכות המדינתיות של חינוך, בריאות ורווחה. אולם בתחילת שנות השבעים החל להסתמן שינוי כיוון ביחסים שבין עובדים ומעסיקים: למרות העלייה ביצרנות נוצר פער שהלך והתרחב בחלוקת הרווחים ביניהם. הפריון עלה, וכך גם הרווחים, אבל שכר העבודה לא צמח עימם. הפערים בהכנסות יצרו אי-שוויון מאמיר במדינות המפותחות, והוא, לטענת ורופאקיס, מה שעומד בבסיסן של תופעות כמו שבטיות ופופוליזם פוליטי, דחיקה של קבוצות מסוימות לשוליים החברתיים ויצירתן של חברות משוסעות. אי-שוויון אינו נובע רק מחלוקה לא שווה של רווחים אלא גם מהחוב הלאומי התופח של מדינות רבות במערב, שחייב למשל הנהגה של ריבית אפסית – וזו מיטיבה עם בעלי נכסים ופוגעת בעובדים חסרי הון. כך נוצרו למעשה שתי כלכלות: הכלכלה

של העובדים, שמפסידים מתהליכי הגלובליזציה ומצבם הכלכלי הידרדר מבחינת שיעור הבעלות שלהם על נכסים (נדל"ן, פיננסים ועוד), והכלכלה של הפיננסיירים, שהלכה וצמחה והיטיבה רק עם פלח קטן של האוכלוסייה.²

כפי שמנתח ורופאקיס בספרו המינוטאור הגלובלי (2020), מה שאפשר ודחף את התהליכים האלה הוא מנגנון משוכלל של מינוף חובות המבוסס על מערך האירודולר – החזקה של דולרים בבנקים אירופיים ומסחר בהם מחוץ לגבולות ארצות הברית. במהלך המאה העשרים, ובמשנה תוקף מאז שנת 1971, עם ביטול הצמדת ערך הדולר לזהב כפי שנקבע בהסכמי ברטון-וודס, הפכה ארצות הברית ממעצמה יצרנית לשיאנית של ייבוא, גירעון וצריכה. את החוב הלאומי והגירעון המסחרי שלה מממנות למעשה המדינות המייצאות אליה את מוצריהן – בעבר היו אלה גרמניה ויפן, וכיום בעיקר סין ומדינות מזרח אסיה – בתמורה לדולרים. בדולרים רכשו מדינות אלו, באמצעות מגוון מכשירים פיננסיים, ביטחונות והון המוחזקים גם הם בדולרים. כאשר אין מגבלה על גירעון סחר, אפשר להעביר מפעלים מארצות הברית ומאירופה למדינות שבהן העבודה זולה; והיות שהכול מתנהל בדולרים, אפשר למחזר את עודפי המזומנים האלה לכלכלה פיננסית בוול סטריט. לתהליך הזה יש השפעה דרמטית על זכויות עובדים: איזה כוח יש לעובדים כאשר בעל המפעל יכול פשוט להעביר אותו לסין או למקסיקו? ונוסף על כך, כאשר ממשלה יכולה להדפיס כסף בלא הגבלה, מה מונע ממנה לצבור עוד ועוד חובות וגירעונות? ורופאקיס מראה שתהליך זה – מחזור עודפי הייצור הגלובליים הנסחרים בדולר, המשמש כמטבע העתודה העולמי – יצר כלכלה שמנותקת מהייצור, כלכלה שההיגיון שלה הוא מקסום רווחים באמצעות מינוף פיננסי.

תפיסה כלכלית חדשה זו, שנודעה לימים בשם ניאורליברליזם ונשענה על מעמדה הבינלאומי של ארצות הברית כמעצמה יחידה לאחר נפילת הגוש הקומוניסטי, אפשרה לה, לדברי לא אחר מאשר פול וולקר שהיה יו"ר הבנק הפדרלי, "לצרוך ולהשקיע 6% יותר ממה שהיא מייצרת לאורך זמן" (שם, 152). זוהי כלכלה שהנכסים שלה נעשים יותר ויותר ספקולטיביים. היא מצליחה לתרגם לרווחים לא רק הצלחות, אלא באופן יצירתי ומפתיע גם פשיטות רגל. גלובליזציה, טוען ורופאקיס, היא שם אחר לאותה שיטה מנצלת, שבה תאגידים כמו וולמארט מייבאים מסין מוצרים שמיוצרים שם בזול, וגורמים למעמד הבינוני-נמוך האמריקני הצורך אותם לחשוב שיכולת הקנייה שלו גדלה. עלויות העבודה הנמוכות של עובדי הייצור הסינים מתחזקות כך אשליית כוח מערבית, המבוססת על גירעון סחר שהוא עצמו ממונף על ידי התאגיד האמריקני; אותו תאגיד גם משלם לעובדיו האמריקנים שכר נמוך משכר המינימום, והממשלה משלימה את משכורתם. זה מה שוורופאקיס מכנה

2 טענה דומה מעלה תומא פיקטי (Piketty 2013), אם כי נימתו אופטימית יותר. ההצעות של פיקטי, בניגוד לאלה של ורופאקיס, נוגעות בעיקר למיסוי העשירים, כלומר הוא עוסק יותר בתיקון מאשר בביקורת הקפיטליזם.

”המינוטאור”: כלכלת חוב שלא רק מסכנת את המשקיעים, העובדים והחוסכים לפנסיה, אלא גם יוצרת שוק רעיל וכר פורה לשחיתויות פרטיות ומסדיות.

כלכלת החוב הזאת לא יכלה להתפתח עד אין קץ, וכך המינוטאור המתעצם הביא את הכלכלה העולמית אל המשבר של 2008, שבו היקפי החוב תפחו הרבה מעבר לביטחונות ולא היה אפשר עוד לגלגל אותם הלאה או למנף אותם. אבל גם המשבר הזה שימש לאותו היגיון של ניצול פיננסי: ”חדלות פירעון של בנקים חימשה את הבנקאים הכושלים בכוח פוליטי וסחטני יוצא דופן: הכוח לקחת לעצמם נתח גדול יותר מתוך הכנסה לאומית מצטמצמת” (שם, 148). בעקבות זאת, טוען ורופאקיס, קרס הקפיטליזם כפי שהכרנו אותו, ובמקומו הולך וצומח טכנו-פיאודליזם – שלטון של תאגידי טכנולוגיה על צמיתים חסרי בעלות והשפעה פוליטית. הכלכלה העולמית מבוססת החוב רוששה את המעמד הבינוני והנמוך, ולמעשה הביאה למצב שבו ההון מרוכז בידי קבוצה קטנה והולכת של בנקאים, מנהלי קרנות גידור ומנהלי תאגידים, קבוצת טייקונים שהוא מכנה ”שלטון פושטי הרגל”. תוצאת התהליך הזה היא הפיצול בין ייצור להון, בין קפיטליזם שהוא תנועה של סחורות ושירותים ובין ספקולציות פיננסיות שיוצרות ריכוזיות גדלה והולכת של בעלות על ההון. לטענתו של ורופאקיס, התגובה הכלכלית למשבר של 2020 היא רק הקצנה של הדפוס הזה. הבנק הפרדלי, שהחיל מדיניות הרחבה כמותית וריבית אפסית, המשיך לנפח בהיקף חסר תקדים את הבועה הפיננסית הקיימת ושירת שוב את האינטרסים של האלפיון העליון, שכן ערכי המניות של נכסיו רק עלו מאז פרוץ המגפה: כפי שפרסם ארגון אוקספם (Oxfam 2022), הונם של עשרת האנשים העשירים בעולם הוכפל בתקופת הקורונה. ורופאקיס וכלכלנים ביקורתיים אחרים, ובהם טוז שהוזכר קודם, אריק לונרגן ומארק בליית (Lonergan and Blyth 2020),³ מדגישים את היעדרה של רפורמה למרות המשבר של 2008 – אם בהסכם ברטון-וודס חדש, אם בגרין ניו דיל – וכך גם בשנת 2020.

מה מציע ורופאקיס לנוכח תמונת מצב מקרו-כלכלית זו? ראשית, הוא קורא למרד צרכנים. שנית, הוא מבקש להגדיל את המיסוי על התאגידים, למשל באמצעות השתתפותם של ענקיות טכנולוגיה כמו פייסבוק בגין שימוש במידע של משתמשים. ושלישית, הוא טוען כי נחוצה השקעה ממשלתית מסיבית, שבניגוד לזו של החילוצים הגדולים, שיועדה בעיקר למוסדות פיננסיים, תופנה לרווחה, לביטחון סוציאלי ולתשתיות. פתרונות אלו אינם שגויים כשלעצמם, אולם השאלה הקשה שצריך לשאול היא אם הם הולמים את סדר הגודל של הבעיה, כלומר את הסדר הטכנו-פיאודלי. אם הבעיה שוורופאקיס מאבחן היא אופן

3 לונרגן ובלית כותבים: ”פופוליזם הוא התוצאה של אי-איתחול של המערכת לאחר הקריסה. בין שהסיבה לכך היא הזעם שגרם לקיטוב בפוליטיקה האמריקנית, הפופוליזם בפוליטיקה הגרמנית, הברקזיט בבריטניה – המערכת הייתה זקוקה לאתחול וזה לא קרה. כשכשלנו בתיקון אותם תיקונים יסודיים במערכת הגברנו את הלחץ על רוב האוכלוסייה, יצרנו את התנאים לעוד סבב של אנגרינומיה טרנספורמטיבית” (Lonergan and Blyth 2020, 90).

הפעולה והבעלות של תאגידים, האומנם אפשר להתמודד איתה באמצעות מרד צרכנים או תשלום למשתמשים? האם אפשר להתמודד עם בעיה במישור הייצור והבעלות באמצעות פתרונות במישור הצריכה? בעיה נוספת היא שסין היא יצואנית הסחורות הגדולה בעולם ואילו ארצות הברית היא היבואנית הגדול בעולם. יחסים אלו, כפי שוורופאקיס מראה, מתחזקים על ידי אותו מנגנון מחזור חובות, המינוטאור הגלובלי. מבלי לטעון שקיימים פתרונות חלופיים מן המוכן, צריך לשאול איך מציע ורופאקיס להתמודד עם בעיית עומק כזאת בעזרת רפורמת מס והשקעה ממשלתית – פעולות שנותרות בתוך מסגרת ההיגיון המדינתי, ולא ברור כיצד הן יכולות להתמודד עם המנגנונים מייצרי הפערים של יחסי הסחר הגלובליים ומדיניות המטבע.

בהרצאה שנשא בכנס על פוסט-קפיטליזם במכון ון ליר פירט ורופאקיס מה לדעתו צריך לעשות עכשיו:

תארו לעצמכם מסיבת עיתונאים שבה בנק ההשקעות של אירופה מודיע שקיבל אור ירוק ממועצת האיחוד האירופי להנפיק מדי שנה אגרות חוב בשווי 600 מיליארד אירו. הוא כבר מנפיק אגרות חוב, אבל כעת ינפיק יותר מהן. וליד נשיא בנק ההשקעות האירופי יושבת גב' כריסטין לגארד, נשיאת הבנק המרכזי של אירופה. והיא מודיעה, "כן, אם יהיה צורך נקנה את האגרות האלה". כאשר לגארד אומרת זאת, אין עוד צורך שהיא תקנה את האגרות משום שאנשים עשירים יקנו אותן. כי אם יש לך מיליארדי דולרים, אירו או מה שלא יהיה, אתה מודאג מאוד שמא לא תדע מה לעשות עם הכסף. אבל אם בנק ההשקעות האירופי מנפיק את אגרות החוב האלה, לווה ממך את הכסף בגיבוי הבנק המרכזי של אירופה, אתה תיתן בשמחה כסף לבנק ההשקעות האירופי כי אין מקום אחר שבו תוכל לשים את כספך בבטחה. כך נקבל לפתע אוצר של 600 מיליארד אירו בכל שנה כדי להשליך אותו על "המעבר לירוק", ליצור משרות איכותיות, לרכוש חיסונים, לעשות את כל מה שאירופה צריכה לעשות (aknv tso 2021).

זו אינה התבטאות חריגה של ורופאקיס, אלא הקו שהוא נוקט בשנתיים האחרונות במגוון ראינות (למשל Varoufakis 2020). אף שהוא מגדיר את עצמו כמי שעדיין מחויב לצורת ניתוח מרקסיסטית של כלכלה מדינית ומבקר השכם והערב את האורתודוקסיה הכלכלית האקדמית, אין בהצעות האלה אף מילה על ייצור ואין בהן כל היגיון החורג מזה של המינוטאור, קרי אותו מערך האירו-דולר. אם הקפיטליזם אכן קרס, איך אפשר לממן באמצעותו פתרונות לבעיות רווחה וסביבה? יתר על כן, אין בדבריו של ורופאקיס כל התייחסות לשאלה אם במציאות של אי-שוויון כלכלי גדול כל כך יש עדיין תוקף לשיטה הפוליטית של דמוקרטיה ייצוגית, והוא אינו בוחן את דמותו של הסובייקט הפוליטי החדש – המשתמש השבוי בטכנולוגיות וברשתות חברתיות, המשולל פרטיות, רכוש ומעמד. אלה אינן שאלות בעלמא: אלה הם בדיוק מאפייני המצב הטכנו-פיאודלי שמפניו, כאמור,

ורופאקיס עצמו מזהיר. את ההיגיון הכלכלי של הצעתו הוא מסביר לא מנקודת המבט של מעמד העובדים בעלי החוב, אלא מזו של המיליארדרים שיהיו מעוניינים להלוות את הכספים הדרושים כדי "לעשות את מה שאירופה צריכה לעשות". האם מה שהוא מתאר כאן אינו אלא סוג של הונאת פונזי ענקית, שבה פשוט "מדפיסים" עוד ועוד מיליארדים מדי שנה בלי לתכנן או להסביר מאין יבוא הכסף שאותו יהיה צורך להחזיר? הרי כפי שטוען ורופאקיס עצמו, המצב הטכנו-פיאודלי הנוכחי משמעו ריכוזיות הולכת וגדלה של הון ותלות גוברת בענקיות הטכנולוגיה, המובילה אותנו לדיסטופיה של משתמשים חסרי בעלות, זכויות או השפעה פוליטית.

ורופאקיס דורש גם להנהיג דמוקרטיה שיתופית במקומות העבודה, כלומר להשמיע את קולם של רבים יותר לא רק ביחס למוסדות הפוליטיים אלא גם ביחס לקבלת החלטות פנים-תאגידיות. דמוקרטיה במקומות עבודה אכן רצויה, אבל היא אינה מבטיחה התמודדות מוצלחת עם כלכלת החוב והפיננסים ועם השלכותיה. דמוקרטיה היא שיטה של ייצוג פוליטי הוגן וקבלת החלטות, אולם כאן מטרתה אינה לתקן את המדיניות החברתית-כלכלית אלא להחליף את ההצעה לרפורמה. כפי שוורופאקיס מראה, וכפי שאף נוכח בעצמו כאשר נאלץ להתפטר מתפקידו כשר האוצר של יוון, דמוקרטיה מחייבת לעיתים כניעה ללחצים שמונעים רפורמה נדרשת. כדבריה של אזמנובה, שבהגותה אעסוק בהמשך, ככלכלה שמונעת על ידי חוב ורישוש, השמעת קולם של העובדים אין פירושה בהכרח שהעובדים ינסחו תביעות לשינוי השיטה (Azmanova 2020).

במהלך מגפת הקורונה פרסם ורופאקיס מעין רומן אוטופי שכותרתו הווה אחר (Varoufakis 2021; *Another Now*), המציע מתווה לעתיד סוציאליסטי. הספר מתאר עולם אלטרנטיבי שהיה יכול להיווצר אילו בשנת 2008, במקום לחלץ את הבנקים ואת חברות הביטוח, הייתה מתארגנת התקוממות עממית שבה פעילים חברתיים והאקרים חברו יחד כדי להפוך את החזון של שוויון ודמוקרטיה למציאות. בהווה האחר כל עובד הוא שותף בשוק החדש, וכל החלטה מתקבלת באופן דמוקרטי. אלה רעיונות יפים כשלעצמם, אולם גם הם אינם מתייחסים כלל לאתגר שוורופאקיס עצמו מציב: כיצד לשנות את המציאות של מערב המתאפיין בצריכה מוגזמת ובחוב לאומי ומסחרי עצום, ושל מזרח המתאפיין בייצור ללא דמוקרטיזציה או זכויות. הסובייקטיביות, כלומר בחירתם של יחידים – שוורופאקיס מראה עד כמה היא מושג בעייתי אם מבקשים לבסס עליו מחשבה פוליטית – חוזרת במשנה תוקף כיסודותיה של אותה חברה עתידית; התלות שבין דמוקרטיה מערבית לדיקטטורות נפט במזרח, שוורופאקיס מדגיש כי היא מכשול למחשבה פוסט-קפיטליסטית, כמו נעלמת ברגע שבו העולם נעשה למעין קיבוץ וכולם בו שואפים לאותו הדבר בדיוק. אין בספר התייחסות רצינית לשאלות של שליטה במשאבי טבע, זכויות יוצרים על טכנולוגיות ייצור ותרופות, פערים בין מדינות בעלויות עבודה או הסכמי סחר – כל אותם היבטים שוורופאקיס הכלכלן מיטיב לנתח ולבקר.

יתרה מזו, אם החזון הוא ניהול ריכוזי של המדינה וקפיטליזם המשרת אידיאולוגיה של שיתופיות, אפשר לומר שהחזון הזה כבר מתגשם – לא במערב, אלא בסין. באמצעות השילוב בין היואן הדיגיטלי החדש שהנהיגה סין ותעודת הזהות הבנקאית שהוכנסה לשימוש, סין כבר מיישמת בפועל אלמנטים של סדר עתידני דומה מאוד לזה שוורופאקיס מתאר. ואכן, סין היא דוגמה טובה לבעיה שוורופאקיס מתעלם ממנה. היא מממשת את החזון הפיננסי הדיגיטלי באופן שבינו ובין חופש אזרחי אין דבר וחצי דבר. השאלה היא אם המימוש הזה הוא רק "עיוות סיני" שנובע מכך שאין בה "תרבות של דמוקרטיה", כפי שנוהגים לומר, או שמא סין מקדימה כאן את המערב וגם הוא נמצא בדרך אל הקפיטליזם הלא ליברלי; מעין היפוך ביחסים שבין מערב למזרח, באופן דומה למה שהציעה אילת מעוז בדיון שלה בהסכמי אברהם בכתב עת זה (מעוז 2020). וכדאי לעמוד על היבט נוסף של הניהול הכלכלי בסין: הוא מבוסס על יחס שונה לגמרי בין חוב לתוצר – 63% בשנת 2021, כלומר חצי מהיחס חוב-תוצר של ארצות הברית.⁴ כיצד אפשר אפוא להחזיק בה בעת בשתי הצעות שונות כל כך – כלכלה ריכוזית ושוויונית באופן מוחלט, כלומר התערבות מדינית המגבילה את השוק, וגם דמוקרטיה חופשית, המשמרת דרגות חופש ואינדיווידואליזם? ורופאקיס מבקש לאחוז את המקל בשני קצותיו, אולם בשום מקום הוא אינו מסביר כיצד מערכת כזאת היא מן האפשר.

מה שעומד במרכזו של ההווה האחר אינו סדר חברתי-כלכלי פוסט-קפיטליסטי, אלא סוג של קפיטליזם שחלוקת המשאבים בו צודקת יותר. אין בו שינוי של הרגלי צריכה או בחינה של אופני הייצור, גם לא דיון על חוב או על היחס בין כוח פוליטי לעושר כלכלי, ואפילו לא התמודדות עם הנזק הסביבתי – סוגיה שהספר נוגע בה רק כבדרך אגב. אין כאן לא ייצור מסוג חדש ולא היגיון שונה של בעלות, אלא בעיקר שיתוף ציבור ופלטפורמות דיגיטליות לניהול כלכלי ריכוזי. החלופה שהוא מציע מתבססת עדיין על בנק מרכזי ועל מחזור עודפים גלובלי. לכן, אם מאמצים את ההבחנות שלו במלואן, לא ברור מדוע החזון שלו אינו בסך הכול עוד צורה של אותו מינוטאור, גם אם הוא משרת מעגל רחב יותר של לקוחות. זוהי מעין דמוקרטיה של בעלי מניות – חיבור בין ההיגיון של הגדלת רווחי הון, שאותו ורופאקיס משמר, ובין השתתפות אזרחית רבה יותר, שהיא החידוש היחיד שוורופאקיס מציע. אשר להכנסה הבסיסית האוניברסלית המונהגת בעולם החלופי הזה, ורופאקיס כלל אינו שואל מה יהיה בסיס הכוח והאופק הפוליטי של אותם סובייקטים מקבלי הכנסה בסיסית, שגם לא יעברו וגם לא תהיה להם בעלות על נכסים.⁵ הטרגדיה של ורופאקיס, יונית או לא, היא שה"הווה האחר" שהוא חוזה עיוור לתובנות החשובות שלו על ההווה הממשי.

4 המשבר החמור של חברת הנדל"ן הסינית הגדולה Evergrande מלמד שגם סין נתונה במנגנונים של מינוף וחובות. ההיגיון המתואר כאן מתייחס לכלכלה הגלובלית כולה, וכל החלקים בה קשורים זה לזה.

5 לביקורת דומה על הכנסה בסיסית כניסיון לעקוף התמודדות עם בעיות הקפיטליזם העכשווי ראו פרומר 2020.

ליברליזם מעמדי: הבלוק של פרייזר

כמו ורופאקיס, גם ננסי פרייזר, בין המבקרות השמאליות החשובות בעולם כיום, סבורה שמשוהו עמוק השתנה בקפיטליזם בעשור האחרון. במניפסט החשוב שלה הישן מת, החדש אינו יכול להיוולד (Fraser 2019a) היא אינה חוסכת בביקורת על תנועות שמאל, על מפלגות ועל ארגונים פוליטיים, ותוקפת את הדקדוק שהם מתבססים עליו – תביעותיהם לחלוקה מחדש של העושר מצד אחד, הכרה בזוויות והכללתן מצד שני. לטענתה, במקום שהשמאל ידרוש שידוד מערכות הוא מפזר כיום סיסמאות פופוליסטיות כגון "למסות את העשירים"; במקום לפעול לשינוי אופני הייצור והצריכה (שהם גם הרסניים מבחינת הסביבה), הוא מבקש לנתק בין שכר לעבודה ופשוט לתת לכולם יותר. היא מראה למשל כיצד הקריאה המזוהה עם אוקיופיי וול סטריט, "אנחנו ה-99%", הסיטה את הדיון מהצורך בשינוי עמוק של השיטה הכלכלית ורידדה אותו לזעם של מעמד הביניים כלפי האלפיון העליון. התוצאה היא שנאת עשירים במקום דרישה לשינוי השיטה וחבירה אל המעמדות שבתחתית הסולם החברתי-כלכלי; אלה נותרו מחוץ למחאה. היא מעלה טענה דומה בהקשר של ארגוני להט"ב ותנועות פמיניסטיות, שמאבקים החשובים להכרה נוכסו לטובת הצדקה של מדיניות ניאורליברלית ואינטרסים של קבוצות לחץ כלכליות. כך נוצרה, לטענתה, קואליציה הגמונית חדשה של ניאורליברליזם פרוגרסיבי, שעסוק בשוויון הכרתי והכריז מלחמת תרבות נגד המעמד הנמוך. בלוק הגמוני כזה, והתביעות להכרה שעליהן הוא מתבסס, הם מן המכשולים העיקריים בדרכה של חלופה ביקורתית שסביבה יוכל להתגבש בלוק פוליטי חדש.⁶

בביקורתה הפנימית על השמאל, פרייזר מדגישה שלא רק המאבקים בין הקבוצות אלא גם עצם ההגדרה העצמית שלהן נגזרים ממערך יחסים כלכלי ומהלחצים שהוא יוצר, מצב שהיא מכנה באותו מניפסט "הקפיטליזם כמשבר חברתי מתמשך" (שם, 28). היא גם מציינת שתביעה ל"זכויות רבות יותר" רק מחזקת את אותה מסגרת שהתביעה מתייחסת אליה, וסוללת את הדרך לפרדוקסים שבהם השיטה מנכסת מאבקים רדיקליים ונוקטת "הדרה באמצעות הכלה". כך אירע למשל במקרים שבהם איגודי עובדים החלו לקדם תהליכי הפרטה, ולעיתים גם הפכו למוטבים שלהם.

אולם הבעיה היא שאת המניפסט החשוב שלה פרייזר מסיימת בקריאת כיוון שחוזרת בדיוק על אותן מילים שהיא מבקרת לאורך הדרך: "רק אם נחבר היטב בין פוליטיקה של שוויון חלוקתי ובין פוליטיקה של הכרה מהותית ואינקלוסיביט נוכל ליצור בלוק אנטי-הגמוני שיהיה בכוחו לשאת אותנו אל מעבר למשבר הנוכחי, לקראת עולם טוב יותר" (שם, 84).

6 לנתונים עדכניים לגבי מידת השחיקה באמון בממשלה בארצות הברית, וביחס למוסדות נוספים, ראו Pew Research Center 2021. נתונים לגבי ישראל מוצגים בסקרים של המכון הישראלי לדמוקרטיה, והמגמות דומות ומדויגות.

השאלה היא כיצד קורה שאותה תביעה להכרה שפרייזר מטיבה כל כך לבקר, ואותו שוויון חלוקתי שגם לגביו יש לה לא מעט טענות, יכולים לשמש בסיס לרפורמה ולמיגור הקפיטליזם ההרסני. במקום תביעה לשינוי המנגנונים הקפיטליסטיים שתאפשר להשפיע על העוינות הבינ-מעמדית, נראה שמה שפרייזר מציעה הוא בסופו של דבר גרסה אחרת של "זכויות רבות יותר"; לא חשיבה מעבר לעולם המושגים של הקפיטליזם, אלא דרישה להפוך אותו לשוויוני ולהוגן יותר.

הטענה כאן אינה על עצם הסינתזה בין מושגי הצדק החלוקתי והתביעה להכרה, פרויקט שפרייזר עסוקה בו זה שנים לא מעטות.⁷ העניין הוא שחלוקה, גם בגרסה המרחיבה של פרייזר, אינה עונה על בעיית הארגון מחדש של הכלכלה העולמית בעידן שבו נדרשים אמצעים חדשים לתחזוקת היחסים בין מזרח למערב ובתוך המדינות פנימה, אם בשל חובות, אם בשל אובדן ההגמוניה הכלכלית של המערב ועימה גם אובדן עולם הערכים הליברלי שהיא מייצגת. בריאיון שהעניקה למגזין *Jacobin* (Mosquera 2021), שכותרתו המבטיחה "קפיטליזם קניבלי באופק" הדהדה את ספרה העתיד להתפרסם, התייחסה פרייזר לביקורתו של קרל פולני (2021) על התרחבותו של הקפיטליזם לתחומי חיים שאינם אמורים לעבור רדוקציה ליחסי עבודה ורווח: "מה שמעניין ופורה בגישה זו הוא הרעיון שהמאבק שלנו אינו על אופן חלוקתו של הערך העודף, אלא על מה שיקבע את הדקדוק של החיים. על השאלה אם בקהילה מסוימת הקפיטל יזכה ליד חופשית או ירוסן". הנה המתח הפנימי אצל פרייזר: במשפט הראשון היא קוראת לביקורת חברתית מעבר להיגיון החלוקתי, כלומר ביקורת שתתייחס לשאלות שנוגעות לא רק לחלוקת משאבים, לרווח ולתוצר; ביקורת שתבקש תשובות שאינן מוגבלות לרפורמות במיסוי, להוצאה ציבורית, למדיניות רווחה, להתנגדות להפרטה. לכאורה, פרייזר מבקשת לא רק לבחון מי נמצא במעלה הסולם ומי במורדו, אלא גם להציב בסימן שאלה את הסולם עצמו. אולם כל הטענות החשובות האלה קורסות לתוך אותו היגיון חלוקתי במשפט השני, בשאלה אם הקפיטל יזכה ליד חופשית או ירוסן. ההישענות שלה על פולני מגבילה את תובנותיה לגבי האופן שבו הקפיטליזם מעצב את חיינו, שכן בסופו של דבר מה שהיא מציעה אינו חלופה לקפיטליזם אלא הגבלה שלו, גם אם ההגבלה מרחיקת לכת.

פרייזר טוענת במקומות אחרים (למשל Fraser 2019b) שיש צורך בדמוקרטיזציה של הערך העודף, ומצביעה על הצורך בשינוי חברתי עמוק שיבטל את הכפפתם הקפיטליסטית של היחסים החברתיים ליצרנות ויבחין בין מה שאפשר לכמת ולמדוד כלכלית ובין טובין חברתיים (למשל בריאות או חינוך), שאין להגדירם כסחורה או כשירותים כמובן הכלכלי. אבל אם הבעיה אכן חריפה כפי שפרייזר מתארת, הפתרון לא יכול להיות הגבלת

7 היחסים שבין חלוקה להכרה נדונים בדיאלוג הפילוסופי בין פרייזר לאקסל הונת בספרם משנת 2003 (Fraser and Honneth 2003) *Redistribution or Recognition?*

הקפיטליזם בנוסח פולני. פרייזר מכירה היטב את הבעיות שהצגתי בפרק הקודם בעזרת ורופאקיס. היא עורכת הבחנות חשובות בין צורות שונות של הקפיטליזם, ומגדירה את השלב הנוכחי שלו כמבוסס על שוק פיננסי גלובלי. זהו מערך שההיגיון שלו נוגע לשאלות של מטבע, חוב, בורסה, מדדים של צמיחה, ויחסים לא סימטריים בין מדינות מייצרות במזרח למדינות צורכות במערב. השוק הנוכחי מאופיין בריכוזיות גוברת, ביחסי תלות נצלניים בין השחקנים בכלכלה הגלובלית, ובתלות של כולם במשאבים. כמו ורופאקיס, גם פרייזר מדגישה בעיות באופן הייצור של הערך העודף כדי להמשיך ולשאול כיצד צריך לחלק אותו.

טענה חשובה נוספת של פרייזר היא כי מי שחיסל את האלטרנטיבה השמאלית ויצר חיבור משונה בין וול סטריט, תנועות להטב"ק, פמיניזם וזכויות מיעוטים לא היה התאגידים, אלא דווקא השלטון הדמוקרטי בארצות הברית – מקלינטון ועד אובמה – שגייס מאבקים לשינוי חברתי עמוק וניתב אותם לתביעות הכרה, שהן חלק מהפרויקט הניאו-ליברלי. אפשר להמשיך את הניתוח החשוב הזה של פרייזר ולהראות שבמרוצת השנתיים האחרונות, במשבר הקורונה המתמשך, הואצו תהליכים אלו במידה חסרת תקדים, ולמעשה הפכו את השוק לזירה שבה בני המעמדות השונים מתחלקים במה שהבנקים המרכזיים משליכים לעברם, בשעה שהבנקים עצמם מנהיגים ריבית אפסית ובאמצעותה מעודדים את המשקיעים לקחת יותר ויותר סיכונים ולעבור מכלכלה ריאלית של עסקים וחברות לכלכלה פיננסית ספקולטיבית של נכסים ומניות. אבל אם פרייזר אכן צודקת והבעיה היא צורת החיים וארגון המשטר הפוליטי עצמו, כיצד יכול להועיל המתכון שהיא מציעה, כלומר הגבלת הקפיטליזם בנוסח פולני? היא גורסת כי קפיטליזם הוא משחק של מרוויחים ומפסידים, שאפשר לכאורה לאזן אותו באמצעות סל של כלים חלוקתיים – זכויות סוציאליות, ועדי עובדים, סל זכויות ושירותים רחב יותר לכלל האזרחים, הגבלים עסקיים; אולם נותרנו עם התהיות מהי אותה מדינה, מהו ההיגיון הכלכלי – ולא רק המוסרי – שלפיו היא פועלת ובשמו היא מקבלת תוקף ובו עליה לשרוד, ומהם התנאים הנדרשים כדי שתוכל למלא את תפקידה. ושוב אפשר לחזור אל המודל הסיני, שבו הכלכלה היא ריכוזית ומנוהלת לפי חזון פוליטי חברתי בלי אותן זכויות ליברליות. האם ייתכן שמה שמפריד בין המודל הסיני ובין הדמוקרטיה המערבית הוא בסך הכול אותו מנגנון מושמץ של אירודולר?

תשובתה של פרייזר לקניבלים היא "פחות קפיטליזם", כלומר דמוקרטיזציה של הערך העודף מחד גיסא והפקעה של טובין חברתי מעולם המושגים של החפצון והפרודוקטיביות מאידך גיסא. אולם כדי לצמצם את חדירתו של הקפיטליזם לכל ספרות החיים לא מספיקה רגולציה, וגם לא דמוקרטיה השתתפותית יותר; נדרשים שינויים בהיגיון של כלכלת החוב, בהגיון המינוטאר, כפי שטען ורופאקיס. במציאות של ימינו, הקטנת הרווחים התאגידיים משמעה גם הקטנת החסכונות של העובדים (המושקעים בבורסה). גובה הריבית משפיע גם על הפנסיה של עובדי צווארון כחול וגם על יכולתה של המדינה לממן שירותים. במצב עניינים כזה, פחות קפיטליזם משמעו פחות שירותים, ופגיעה באלה הנשענים עליהם. אין

זה מפתיע שמעמדות נמוכים אינם ששים להצטרף לכלוק הסוציאליסטי של פרייזר. ואם מימון של שירותים חברתיים רבים יותר בארצות הברית ובאירופה דורש הגדלה של החוב הלאומי, ייתכן שהמדינות המייצרות במזרח לא יסכימו לחוזה שבו העבודה העודפת שלהן תממן את ההכנסה הבסיסית האוניברסלית של המערב. בעידן טכנו-פיאודלי ובצל משבר האקלים, הפתרונות הנדרשים הם מעבר לסוגיות של חלוקה או מדינת רווחה.

האמון של אזמנובה

השאלה כיצד יכול להיראות חזון חברתי מעבר לתביעות של המוקרטיה, הכרה וחלוקה הוגנת עומדת בבסיס כתיבתה של אלבנה אזמנובה. בספרה קפיטליזם על בלימה (Azmanova 2020; *Capitalism on Edge*) גם היא טוענת כי הניאו-ליברליזם עבר שינוי עמוק ונעשה לקפיטליזם מפקיר או פוגעני (capitalism of precarity). במידה רבה אפשר לומר שיש בספרה הבטחה ללכת בדיוק אל מעבר למגבלות הדקדוק הביקורתי של ורופאקיס ופרייזר. מה שצריך לעמוד במרכז הביקורת של הקפיטליזם העכשווי, טוענת אזמנובה, אינו שוויון (ערך ליברלי) אלא עוני (מצב חברתי); לא הכרה (שהיא סימבולית ביסודה) אלא מניעת פגיעות חברתית (המחייבת שינוי מבני); ולא רק חלוקה צודקת יותר של משאבים קיימים, אלא שינוי של יחסי שליטה. היא מראה כיצד תביעות של חופש הפרט יכולות להצדיק הפקרה של אוכלוסיות והעברת אחריות מידי המדינה אל הציבור, וכיצד הדרישה לשוויון יכולה לשמש צידוק לפתיחת המשק לתחרות, כלומר לדה-רגולציה. כמו פרייזר, גם אזמנובה טוענת כי קריאות כמו אלה של ארגוני שמאל בספרד, "אנחנו לא נגד השיטה – השיטה היא נגדנו", או מחאות נגד יוקר המחיה ולא נגד תנאי המחיה, מבהירות שגם ההתנגדות כבר הפנימה את ההיגיון הקפיטליסטי, ולכן במקום לאתגר את הסדר היא תובעת שיפור תנאים במסגרתו ומתוך כך מאששת אותו. אזמנובה מזכירה גרפיטי של האמנית מייגן וילסון משנת 2011 שקבע "הקפיטליזם נגמר", שעליו וילסון כתבה מחדש בשנת 2015 "למסות את העשירים". על כך מעירה אזמנובה, "הכעס אמנם צודק, והוא מכונן כלפי החלוקה הבלתי צודקת של יתרונות מוכנים בחברות שלנו, אבל הוא אינו מערער על המנגנון שיצר את היתרונות הללו ואת החיים עצמם, הרוויים באי-צדק לכול" (שם, 132-133).

קפיטליזם "מפקיר" משמעו עוינות מובנית בין קבוצות ואוכלוסיות, המתאפיינת בהיעדר יכולת ליצור אופק פוליטי חלופי:

הדבר המטריד ביותר בגיאוגרפיה הרעיונית של המערב הוא שאין בה מקום לאוטופיה – לפרויקט כוללני המציע הזדמנויות זמינות למען עתיד טוב יותר לכולם. [...] שמרנות וליברליזם – שתי המסורות האידיאולוגיות שחוללה המהפכה הצרפתית – הציעו מתווים שונים להתקדמות חברתית. בסוף המאה התשע-עשרה הוחלפה הדיכטומיה הזאת בסוציאליזם משמאל, ליברליזם באמצע ושמרנות מימין, אבל ההיגיון של ההבחנה נשמר והקונפליקט היה אידיאולוגי. [...] בגיאוגרפיה האידיאולוגית העכשווית, לעומת

זאת, הקיטוב בין ה"הודמנות" ל"סיכון" אינו מתווה טריטוריות אידיאולוגיות של קבוצות בעלות פרויקטים מתחרים לגבי התפתחות החברה. הקרב האידיאולוגי אינו נסב כעת על אופיו של העתיד המשותף, אלא על הקצאת הרווחים וההפסדים של מה שהכלכלה החדשה יוצרת (שם, 84-85).

מה שאזמנובה טוענת כאן הוא שהדרישה לעוד ליברליזם משמעה דרישה לעוד קפיטליזם, אבל עוד קפיטליזם משמעו העמקת פערים חברתיים ולכן עוד פחות אמון בליברליזם. במילים אחרות, המשבר הוא באופן המחשבה על פעולה פוליטית פוסט-ליברלית, כלומר יש צורך לשנות את סוג התביעות מ"רוצים עוד" ל"רוצים לשנות את אופן החיים", לעבור מתביעות המקבעות את הסדר הכלכלי לתביעות טרנספורמטיביות.

אזמנובה מבטיחה בדיוק את זה, אבל אינה עומדת בקריטריונים שהיא מציבה. היא שואלת "כיצד עברנו מקריאה לסיום הקפיטליזם לאותה תביעה מנדנדת וצפויה 'למסות את העשירים'?" (שם, 16), ואף מתארת את התביעה הזאת "קיצורי דרך פופוליסטיים ישנים" (שם, 140); אולם בפרק שבו היא מציעה פתרונות היא כותבת ש"מיסוי העשירים הוא נקודת פתיחה טובה" (שם, 172). שוב, כמו ורופאקיס ופרייזר, גם אזמנובה מציעה לייצב את הקפיטליזם ולגרום לו לפעול למען כולם – לעשותו "קפיטליזם של אמון", כפי שהיא מכנה זאת. היא מבקשת, במילותיה, "פתרון בלתי אוטופי למבוי הסתום הרעיוני שהשמאל נתון בו" (שם, 84). אבל האם קפיטליזם יציב ושוויוני אינו אוטופיה? היא אמנם טוענת שהמבוי הסתום הוא חוסר היכולת לדמיין חלופה לקפיטליזם, אבל ספרה מראה שהבעיה היא חוסר היכולת לדמיין מציאות פוליטית שאינה ליברלית, כלומר לחשוב על צדק חברתי מעבר לדקדוק הנורמטיבי של הכרה וחלוקה.⁸

את הבעיה הזאת, שחוזרת ועולה באופנים שונים בכתיבה הביקורתית על הקפיטליזם העכשווי, אפשר לכנות הגיון הבועה או העיוורון הליברלי. ההבחנה החשובה בדבר מעבר מניאו-ליברליזם לניאו-פיאודליזם מעוקרת בגלל הקדמה של מושגים נורמטיביים לניתוח מטריאלי של בעיות, והישענות על מושגים כמו דמוקרטיה במנותק מהתנאים ומהמגבלות שבהם הם פועלים.⁹ ראינו כיצד ורופאקיס מאבחן את בעיית היסוד של מערכת האירו-דולר, אך מציג תביעות לחלוקה מחדש של העוגה בדמות הכנסה בסיסית. פרייזר עומדת על מגבלותיו של הבלוק הניאו-ליברלי הפרוגרסיבי שהתגבש במפלגה הדמוקרטית, אך בד בבד מאמינה שאותם מנגנונים מוגבלים של חלוקה, הכרה ודמוקרטיזציה יאפשרו את כינונו של בלוק חלופי. היא אכן מציעה מודל משופר של מדינת הרווחה, אבל לאור

8 ביקורת כזאת מציע פיטר מאייר. ראו Mair 2013.

9 פייר בורדייה מכנה זאת פטאליזם כלכלי, ומכוון לקושי לדמיין עולם שונה מזה המוכר לנו; ראו Bourdieu 1998, 125-130.

הבעיות המבניות שהיא מתארת, לא ברור כיצד המודל הזה יכול להתממש ולא להיוותר בגדר משאלת לב. אזמנובה אמנם מציבה את השאלות החסרות אצל ורופאקיס ופרייזר – בשם מה מבקשת הביקורת לפעול, ואיזה חזון חלופי אפשר להציע לאלה שנמצאים במרוץ אל התחתית – אולם גם אצלה מתגלה חוסר התאמה בין ההבחנות להצעות, שכן היא מציעה להפוך את הקפיטליזם המפקיר לקפיטליזם מבוסס אמון. איני טוען שלבעיות הללו יש תשובות פשוטות מן המוכן. אני מבקש קודם כול לקבוע כי המבוי הסתום הזה הוא סימפטום שצריך לנסות ולהתגבר עליו. כיצד לוקחים את הניתוח החשוב של המצב הניאו-פיאודלי, ואת ריקונה מתוכן של הסובייקטיביות הפוליטית המעמדית שהוא מביא עימו, ורותמים אותם למחשבה יצירתית על חלופות – מחשבה שאינה כבולה אל המדומיין הפוליטי של עידן מדינת הרווחה, שאבד עליו הכלח? הרי המדומיין הזה התאפיין במאבקים לבלימה ולצמצום נזקי הקפיטליזם בשמם של מוסדות שהפכו לא רלוונטיים בדיוק בגלל אותם תהליכים שההוגים שנסקרו כאן יודעים להצביע עליהם.

ייתכן שאזמנובה צודקת; ייתכן שהמשבר של הקפיטליזם עתיד להימשך ולא לעבור מהעולם בצעד דרמטי כלשהו. גם טענתה בנוגע לקושי להציב אידיאל מהפכני או אוטופיה חדשה שיוכלו לסחוף את ההמונים ולהוביל לפעולה פוליטית נראית משכנעת עד ייאוש. אולם בשעה שמבקרים מן הצד הימני של המפה מעלים הצעות – מ"האתחול הגדול" של הפורום הכלכלי בדאבוס, דרך נביאי הביטקוין ועד לקריאות להחזיר את תקן הזהב – הביקורת משמאל עודנה מחויבת לרעיון של קפיטליזם שוויוני בחסות המדינה הליברלית. המסקנה העולה מספרה של אזמנובה היא שלא הקפיטליזם הוא שעומד על בלימה, אלא דווקא הליברליזם.

עיוורון נורמטיבי

כל הערכים החברתיים – חירות והזדמנויות, הכנסה ועושר, והבסיס החברתי הנחוץ לכבוד עצמי – צריכים להיות מחולקים באופן שוויוני, אלא אם כן חלוקה בלתי שוויונית של ערכים אלו היא לטובת הכלל (Rawls 1999), 54.

הבה נלך צעד אחורה וננסה להבין מהו אותו שיח חלוקתי עיקש השב ומופיע גם אצל המבקרים הרדיקליים של הקפיטליזם. כולם, לא רק אנשי התיאוריה הביקורתית, דורשים חלוקה הוגנת: סוציאליזם-מוקרטים, ימנים פופוליסטים, פעילי סביבה מסורים למאבק בנושא משבר האקלים, אנשי חינוך ופסיכולוגים, כלכלנים קיינסיאניים, משפטנים ליברלים, עובדים סוציאליים, ארגוני זכויות אדם, פעילים למען בעלי חיים, פעילים למען קהילות להטב"ק, וכמובן מוסדות בינלאומיים ובהם האו"ם, בית המשפט הבינלאומי וקרן המטבע הבינלאומית. העובדה שאפשר לכנס את תביעותיהם של מומחים בתחומים שונים כל כך

תחת מסגרת מחשבה אחת, ובמובן מסוים אף בלעדית – למרות הבדלים וניואנסים בתוכה – היא מרתקת. התביעה הליברלית-חלוקתית לצדק אינה מתחילה במצב עניינים חברתי ובהקשר היסטורי: היא תמיד נמצאת שם אפריורי, קודמת למצב ומשמשת מעין קנה מידה בלתי תלוי לשיפוט. לנורמטיביות הרזה הזאת, אם נשתמש במושג של ארנסטו לקלאו, יש הישגים לא מעטים. אולם האם היא מתאימה לביקורת על הגלגול הנוכחי של הקפיטליזם? ניקח לדוגמה את המצב שבו הבנק המרכזי קובע ריבית נמוכה לאורך זמן – סוגיה שכאמור ההוגים הביקורתיים שנסקרו קודם מודעים לה. בקצרה, מצב כזה מצמצם חיסכון ומעודד השקעה, ובכך הוא גם מרחיב את הפער הכלכלי בין מי שיש לו יכולת להסתכן ולרכוש הון ונכסים מניבים (למשל נדל"ן) ובין מי שמחזיק כסף שאינו צובר ריבית (Domanski et al. 2016). אולם מסגור של הסוגיה הזאת כבעיה של אי-צדק חלוקתי הופך אותה לבעיה אינדיווידואלית – לשאלה אם אכן נפגעה כאן זכות, ואם כן, האם הפגיעה היא בלתי צודקת או בלתי מידתית – במקום לבעיה חברתית, כלומר לשאלה כיצד מדיניות כזאת יוצרת קיטוב חברתי, כיצד היא מכוננת מעמדות נבדלים, כיצד היא מעצבת את היחסים העתידיים בתוך החברה. דקדוק שכזה מניח סובייקט אוטונומי שהחופש שלה נפגע או שטובין מסוימים נמנעו ממנה. אולם במקרה של ריבית אפסית, הסובייקט שנפגעה היא בעצמה תוצר של המדיניות החברתית; היא אינה רק "משתתפת" בשיח פוליטי מדומיין על עתיד הכלכלה שבו היא נוטלת חלק כשווה בין שווים. זה סוג המקרים שבהם השאלה אינה נוגעת להפרה של זכות, אלא לאופן שבו מדיניות מסוימת פועלת ליצירה ולעיצוב מחדש של קבוצות ומעמדות שונים. זוהי בדיוק השאלה שצדק חלוקתי בכל גרסאותיו אינו יודע לשאול: כיצד נוצרים יחסים בין קבוצות, לא כל שכן בין מעמדות. הוא מבקש רק לקזז הבדלים לא צודקים ביניהם. הוא אינו מאפשר לשאול שאלות על סוגי הסובייקטיביות הפוליטית והבידול החברתי שמדיניות כזו או אחרת מייצרת, אלא במקרה הטוב מנסה לגרום לכך שהדיפרנציאליות הזאת תקוזז באופן כלשהו. הגישה הזאת מאפשרת ניתוק בין מה שהיה צריך להיות מושא הביקורת הפוליטית – למשל מדיניות כלכלית מרוששת – ובין השפה המקזזת, המאששת את הסדר הכללי, המסדירה את הגבולות בתוך משחק שמלכתחילה הוא בלתי הוגן. היא מניחה שכלל המעורבים יושבים סביב השולחן ושאפשר לדאוג שאיש לא יקופח, ומתעלמת מהאופנים שבהם השולחן עצמו מעצב ויוצר דינמיקות שונות של ייצוג, תלות ומעמד. במילים פשוטות, בעיות כמו רישוש, ויתרה מזו, כלכלה שצומחת הודות לרישוש, אינן בעיות שאפשר להמשיג דרך פריזמה של צדק חלוקתי, אותה פריזמה שכאמור גם נציגי ביקורת הכלכלה הפוליטית החדשים דבקים בה. ניזכר שוב בניתוחים הכלכליים החשובים של ורופאקיס, פרייזר ואזמנובה. הם עצמם הראו שהכלכלה הניאו-ליברלית אינה עשויה רק מהצטברות טובין בידיהם של מעטים, אלא ממניפולציות פיננסיות והונאות פונזי, שבסופו של דבר מאפשרות את העברת ההון מלמטה למעלה תוך

צבירה של עוד ועוד הון שהוא בה בעת חוב. אולם מנקודת המבט החלוקתית שלהם הם בעצם תובעים את הזכות השוויונית לעושיק: שגשוג כלכלי לכולם באמצעות תחבולות.¹⁰ הנה אפוא היתרון והחיסרון של ההיגיון החלוקתי: הוא מאפשר לנו להחזיק בו בזמן שתי תמונות עולם. הראשונה היא ניתוח חברתי שמראה עד כמה השיטה בעייתית ומנצלת, כיצד היא מבוססת על ניצול מתמשך של העולם השלישי בידי העולם הראשון ועל תפיסת צמיחה כלכלית המעודדת צרכנות עודפת ומזהמת, וכיצד שלטון התאגידים מביא את החברה האנושית לעידן שבו פערי אי-השוויון וצמצום החירות האישית מזכירים במידה מפחידה את הפיאודליזם של ימי הביניים (שבו לפחות הייתה לאדון מחויבות לווסאל). התמונה השנייה היא צדק המבוסס על חלוקה הוגנת של העושה, ואשר אינו מתייחס לשאלה מהי העושה הזאת בכלל ואיזה היגיון חברתי ופוליטי מונה בבסיסה.

ההישג של ג'ון רולס, שהוא אולי הפילוסוף הליברלי החשוב ביותר של המאה העשרים, היה בזיקוק ההיגיון הכפול הזה כך שגם רדיקלים אנטי-ליברלים בעיני עצמם עדיין לא מצליחים להשתחרר ממנו. הדקדוק הזה מתבונן ביחידים שהם לכאורה מעבר למיקומיהם החברתיים, ומכונן חוזה חברתי על בסיס אותה נקודת פתיחה מדומיינת טרום-חברתית – צדק חברתי ללא חברה, תביעות ללא תוכן. המחשבה שמה שנדרש הוא חלוקה צודקת אינה המסקנה אלא הנחת המבוקש, לא תוצר של ניתוח אלא אידיאולוגיה המכתיבה סוג מסוים של פרשנות. איני מתכוון לטעון כאן כי ורופאקיס, פרייזר או אזמנובה הם חסידים של גישה זו, אלא שהיא מוסיפה להיות הלא-מודע של חשיבתם, גם אם לא ההיגיון המוצהר שלה. הם מאמינים שאפשר להסדיר את הקפיטליזם ולהחיל עליו דמוקרטיזציה בלי לחשוב מחדש על ייצור, שאפשר להביא לדמוקרטיזציה של הקפיטליזם בלי לפגוע ביכולתו לייצר ערך עודף, שאפשר לעקוף את הסתירות הקיימות בו בלי להציע מחשבה אחרת על סובייקטיביות, על ייצוג ועל ריבונות פוליטית. הם מאמינים שזכויות יכולות לפעול במנותק מההקשר החברתי וההיסטורי שבו נוצרו, כלומר אפשר להישען עליהן בלי קשר לרכוש, לבעלות או להשתתפות פוליטית. אף שהם מאבחנו את החוליים של השיטה הדמוקרטית, ומבינים כי מערכי הייצוג והכוח פועלים בכיוון כלכלי הפוך בדיוק מזה שהם מייצגים, הם נמנעים מלשאול כיצד פועלת דמוקרטיה בחברת המונים מרושתת ומהן צורות הדמיון הפוליטי והייצוג בעידן כזה. במובן הזה, על אף הניתוחים החשובים שהם מציעים, הם נותרים שלא בטובתם בתוך אותה סכמה של שתי התמונות שהתווה רולס: צדק ללא חברה, חלוקה שמנותקת מייצור.

10 זו הבעיה שהסימה "למסות את העשירים", שנעשתה פופולרית בארצות הברית בימים אלו, מתעלמת ממנה. מיסוי הוא אמצעי חשוב בכלכלה פורדיסטית, אולם מה תפקידו בכלכלה הבנויה רובה ככולה על מניפולציות פיננסיות? איזו רפורמה או תיקון הוא מציע מלבד מענה על תחושת התסכול כלפי העשירים ביותר? לפי ההיגיון הכלכלי של התפיסה המרחיבה, מה שמכונה תיאוריה מוניטרית מודרנית (MMT), מבחינה כלכלית לא ברור מדוע יש צורך במיסוי בכלל (Baker and Murphy 2020).

הפילוסוף ריינר פורסט, שהיה תלמיד של רולס וגם של יורגן הברמאס, מציע נקודת התחלה להיחלצות מן המעגל ההרמנויטי הסגור הזה (Forst 2012). הוא מנסה לבסס אתיקה של שיח וביקורת שבמקום להתחיל מצדק היא מתחילה מאי-צדק; הוא פותח בבעיות חברתיות קיימות ולא בניסיון להתעלות מעליהן באמצעות נקודת פתיחה אידיאלית כמו רולס. אולם כפי שהראה נווה פרומר (Frumer 2018), המנגנון שפורסט מציע אינו ניתוח חברתי אלא ביקורת תקינות פרוטוקול השיח סביב שולחן הדיונים. האם מי שנפגע מהחלטה מסוימת מקבל את האפשרות להתנגד לה? האם מתקיים תהליך הוגן שבו איש אינו מושתק וכולם מקבלים אפשרות לבטא את עמדותיהם? אלה לא שאלות בלתי חשובות, אבל הבעיה היא שההיגיון התקשורתי הזה מחליף את ההיגיון החברתי ומרדד אותו לשאלה של קול, בלי קשר לתוכן או לעולם ערכים. ולא זו בלבד שהמבט החברתי נעלם, גם השיקול המוסרי הוחלף – השאלה אינה מה ראוי או נכון לעשות, אלא סביב מה אפשר לגבש קונסנזוס. חזרנו למגבלות ההצעה לדמוקרטיה השתתפותית מבית מדרשה של הביקורת השמאלית. אם בהחלטות של קרן המטבע הבינלאומית ישתתפו גם נציגי המדינות המתפתחות, שכיום הם מודרים מן הדיונים – אזי הן יהיו מוצדקות מוסרית. אבל מה בדיוק ידרשו אותם נציגים שמודרים כיום – "תנו לנו עוד קיזוז"? "שתפו גם אותנו במנגנוני הניצול והעושק"? "תנו גם לנו לנצל מישהו אחר"? זה מחזיר אותנו אל השאלה הפרובוקטיבית שהציבה גיאטרי צ'קרווארטי ספיבק (1995), "כלום יכולים המוכפפים לדבר?".¹¹ ספיבק מציעה ניתוח מרתק לבעייתיות שבפטישיזציה של ההבדל הטמונה בשיח הרדיקלי עצמו. יש כללי דיבור שאינם שקופים ומובנים מאליהם, והישיבה סביב השולחן פירושה הסכמה לתנאים שלא בהכרח משרתים את כולם.¹² בניסוח מעט אחר, השאלה במקרה הזה היא אם יכולים המוכפפים הלא-ליברלים לדבר; אם הם יכולים לתבוע לא הכרה או חלוקה, אלא שינויים של הסדר הפוליטי בשמה של צורת חיים אחרת, או למשל הבנה אחרת של יחסי פרט וקהילה, או תפיסה שונה של השתתפות וסוכנות. אם במקום "להסביר ולחנך", כפי שמבקשים ההוגים הליברלים, אפשר לאמץ דקדוק נורמטיבי אחר שיוכל אולי ליצור שינוי דרמטי ביחסים שבין קבוצות. אדגיש כי הדרישה להשתתפות בשיחה מניחה שכל המשתתפים מקבלים את הנחות היסוד הליברליות, שכולם מעוניינים בסופו של דבר באותו דקדוק נורמטיבי של פתרון.

מעניין לראות כיצד אפילו כלכלנים מהצד הימני מעלים הצעות בעלות אופי של שינוי מבני של הקפיטליזם, בניגוד להיגיון החלוקתי שההוגים הביקורתיים שבוים בו

11 ספיבק עומדת על היחס שבין יחסי הכוח לשאלות של ייצוג ושפה, כפי שאלה מתפתחות בתוך כלכלה קפיטליסטית גלובלית. היא יוצאת נגד מה שכיום אפשר לראות כפרקטיקות של מגוון (diversity), וטוענת שהן משתפות פעולה עם מחיקת ההבדלים באמצעות שילובן של קבוצות מוכפפות בתוך הסדר שדיכא אותן.

12 בהקשר זה יש לציין את המאמר פורץ הדרך "שוויון" (אלשך ואחרים 2013), שבו טוענים יהונתן אלשך, דני פילק, נווה פרומר ואיתי שניר באופן משכנע שאי-אפשר לדבר על אי-שוויון במושגים של מיקומים חברתיים, משום שהוא סוגיה של מבנים וצורות פעולה של מוסדות חברתיים.

עדיין.¹³ במשבר הקורונה היה אפשר להחליט, למשל, על הרחבה כמותית שאינה מלווה ברכישת חוב תאגידי. היה אפשר להחליט שמחלצים רק חברות יצרניות וירוקות ולא קרנות גידור, חברות תיירות בספינות פאר, תאגידי ג'אנק או אגרות זבל. היה אפשר, כפי שמציע הכלכלן ריצ'רד ורנר (Werner 2003), לנצל את תקופת המשבר כדי לפעול להקמה של בנקים קהילתיים (מאות מהם דווקא נסגרו בשנים האחרונות), המונעים ריכוזיות של הון ומסייעים לפיתוח היציבות הכלכלית של קהילות ולא לתאגידי ענק.¹⁴ ואולי מה שנדרש הוא לא רק לחלק יותר, אלא גם לפעול לשינוי מדדי הצמיחה ולשינוי מנגנון מחזור העודפים של מטבע העתודה העולמי כך שתהיה חלופה למנגנון האירודולר. פתרונות מן הסוג הזה מלמדים שהעניין אינו הקפיטליזם הקניבלי אלא החולשה הליברלית המתגלה כאשר יש להציב חלופות או להוציא אותן אל הפועל. שינויים כאלה אינם קשורים להשתתפות הדמוקרטית כשלעצמה, אלא ליכולתם של הוגות והוגים ביקורתיים להציב סדר יום פוליטי חדש. במילים אחרות, אף שההצעות מימין מבקשות להציל את הקפיטליזם, הן מודעות להשלכותיהן החברתיות הרבה יותר מאשר הדיבור הריק על חלוקה והכרה. מנקודת מבט זו אפשר להבין את ההיגיון החלוקתי לא רק כניסיון להציע ביקורת ריאלי-פוליטית או כניסיון להביא לשינויים גדולים במנות קטנות מתוך גיוס של תמיכה ציבורית, אלא כביטוי למשהו עמוק יותר. ההבחנה שנוצרת כאן אינה בין ליברלים לסוציאליסטים או בין מבקרים שמאליים לשמרנים, אלא בין אידיאולוגיה הכרתית-חלוקתית – רדיקלית ככל שתהיה – ובין מי שסבורים שיש צורך בפתרונות מקיפים יותר, כאלה שמביאים בחשבון את העובדה שהדקרוק הנורמטיבי הזה מסתיר את השאלה העיקרית: כיצד עשויה להיראות כלכלה עולמית שאינה נשלטת עוד על ידי מינוטאור. כפי שמדגיש דייוויד הארווי (Harvey 2011), צמיחה כלכלית לא תוכל להימשך לנצח, ולכן האתגר שאי-אפשר לעקוף אותו בגישה חלוקתית – אתגר שגם להארווי אין עבורו פתרון מן המוכן שאפשר פשוט להוריד מן המדף או לשוב אליו – הוא השאלה כיצד אפשר לחשוב על עולם שבו צבירת הון אינה הכוח המניע התפתחות חברתית.

לעומת ההוגים שנסקרו כאן, ג'ודי דין היא דוגמה טובה למי שמנסה לתרגם את בעיית הניאופיאודליזם לצורך לחשוב על פוליטיקה מעבר לליברליזם ומעבר להגיון "המרכז",

13 הביקורת מימין על כלכלת הקורונה מספקת הצצה מרתקת אל כלכלת הצללים, אותם הסדרים בין-בנקאיים, הכרעות בנוגע לריבית, שוק הריפו ומוסדות פיננסיים אחרים שבהם מתקבלות החלטות הרות גורל, הרחק מהדיון הפתוח ומהביקורת הציבורית. מבלי להיכנס לשאלה אם המדיניות הננקטת צודקת או לא, האופן שבו החלטות כאלה מתקבלות – ללא דיון ציבורי, על ידי אותה "רשות רביעית" (כפי שמכונה הבנק המרכזי), ולכאורה במנותק מהדרג הפוליטי – היה אמור לעורר דאגה, אולם במידה רבה הרבר מתקבל בשתיקה. ראו למשל את דבריו של ג'ף סניידר (Snider 2022), היוצא מגדרו כדי להסביר מהו אותו אירודולר ומדוע כלכלנים נכשלים בהבנת השוק המוניטרי.

14 בעקבות משבר הקורונה הגיש ורנר לפרלמנט הבריטי נייר מדיניות שעיקרו הצעה לתמיכה ממשלתית בהקמתם של בנקים קהילתיים ולמדיניות מוניטרית מותאמת (Werner 2021).

המובלע גם בהצעות משמאל. הניתוח שלה דומה לזה של שלושת ההוגים האחרים, אולם המסקנה שלה אינה חלוקתית. להפך, היא מצביעה על הדחיפות בביקורת ההיגיון הליברלי ועל הצורך לחשוב על פתרונות מעבר לו:

כשאנשים חווים חוסר ביטחון ונישול, הם רוצים משהו להיאחז בו ומישהו להאשים. הימין [הפופוליסטי] מציע זהות הבנויה סביב אומה, כנסייה ומשפחה. את הכעס כלפי האימונים על זהות זו הוא מכוון כלפי מהגרים, סוציאליסטים, פמיניסטיות ומיעוטים מיניים. חשיבה במונחים של ניאורפיאודליזם מרחיקה אותנו מתפיסות של זהות ומאלצת אותנו להתמודד עם השפעת אי-השוויון הכלכלי הקיצוני על החברה הפוליטית ועל המוסדות. היא גורמת לנו להתחשב בעובדה שמיליארדרים צוברים נכסים בטריליוני דולרים ומסתגרים במובלעות רחוקות מן העין בזמן שמיליוני אנשים הופכים לפליטי אקלים, ומאות מיליונים אחרים מתמודדים עם אפשרויות קיום מוגבלות ומצמצמות במאבק הישרדות שהולך ומחריף. בניסוח מפורש, ההכרה בכך שהקפיטליזם הופך ניאורפיאודלי דוחקת את רגליה של התקווה שלפיה כל מערכת בחירות, כל מערכת של רפורמות קטנות, עשויה להספיק אפילו במעט להתמודדות עם האסון הנוכחי (Dean 2020, 1).

עלייתו של הפופוליזם מאפשרת לליברליזם להצטייר כמגן הדמוקרטיה מפני האיום הסמכותני החדש. הליברליזם מגדיר את עצמו כמאבק להצלת הדמוקרטיה, אך בה בעת הוא מסתיר את התפקיד שלו עצמו בתהליכי הרישוס: קשרי הון-שלטון, היכן וכיצד לומדים כלכלה, כיצד מעוצב החינוך, על מי מגן המשפט, את מי המדיה מייצגת ואת מי היא משתיקה. לכך נוספת גם ההתפתחות הטכנולוגית, או במונחה של דין – התפתחותו של "קפיטליזם תקשורת" (Dean 2009), המתבטא ברשתות חברתיות, באפליקציות ובמסחור של העצמי המתרחש כתוצאה מהן.¹⁵ ההיגיון של הרשת, שהיה אמור לפתוח את הבמה הציבורית לקולות חדשים, משכפל ומעצים את אותן היררכיות תרבותיות ואת אותם פערים מעמדיים בדיוק. ברוח זו טוענת דין, המצטטת מדבריה של רוזה לוקסמבורג במניפסט יוניוס, "המשבר של הקפיטליזם יביא לאחד מן השניים: ברבריות או סוציאליזם". על כך היא מוסיפה וטוענת כי בעידן שאחרי הקפיטליזם הליברלי, שלקראתו אנו דוהרים, הבחירה

15 דין עוסקת ביחסים בין קפיטליזם, מדיה וטכנולוגיה, כמו מקנזי וארק (Wark 2019) ושושנה זובוף (Zuboff 2019). מעניין לציין שביקורת טכנולוגיות התקשורת נוטה לזהות לא רק תפיסות ליברליות או קיינסיאניות (שמאמינות שאנחנו עדיין בתוך קפיטליזם כמובן המקובל של הון, ייצור ועבודה), אלא גם ביקורת חריפה ביחס למחשבה פוסט-קפיטליסטית, הגורסת שהגענו לדרגה כה גבוהה של יעילות יצרנית שהשתחררנו מהקפיטליזם למעשה. המחקרים האלה מראים את הפער המושגי העמוק שבין מנגנוני שליטה דיגיטליים חדשים (מצרכנים ל"משתמשים") ובין התיאוריות הכלכליות-פוליטיות שאינן יכולות לתת דין וחשבון ביחס למנגנונים אלו. זהו לדעתם המקור לאותו שיתוק פוליטי של המחשבה השמאלית.

היא בין קומוניזם לניאו-פיאודליזם. או שהרבים יהיו משוללי רכוש ומעמד בעולם טכנולוגי הנשלט בידי תאגידים פרטיים, או שנהפוך את הרישות הטכנולוגי ואת הייצור, המסחר והעבודה למערך ציבורי בבעלות משותפת. הבחירה כאן אינה עניין של רצונם החופשי של יחידים, אלא היא תלויה בשאלה אם מחשבה שמאלית מסוגלת ליצור מנגנונים חברתיים או לעצב אותם מחדש (Hedges 2011). כפי שציינתי לגבי המחקר של ורנר, בנקאות מבוזרת אינה מתבטאת רק בפריסת שירותים; היא משנה את הפוסי ההשקעה ומעודדת צמיחה של קהילות. הבנת אופני היווצרותו של הכסף מאפשרת לא רק להבין מדיניות מקרו, אלא גם לחשוב מחדש את האופן של חלוקת המשאבים או את משמעותו של ההון בתוך היחסים החברתיים. אולם גם אם נסרב לקבל את ההצעות האלה, דין מנסחת את הטענה שהוגים שמאליים מבקשים להרחיק: קפיטליזם לא ליברלי הוא מן האפשר, אבל ליברליזם פוסט-קפיטליסטי הוא דיסטופיה. בלשון אחרת, על רקע השינויים בקפיטליזם – בין שנכנה אותם ניאו-פיאודליזם ובין שנקרא להם פוסט-קפיטליזם – מתגבשות שתי תצורות חדשות של ריכוזיות הון: בשליטה פרטית-תאגידית במערב ובשליטה של המדינה או של דיקטטור במזרח. שתי תצורות אלו אינן נפרדות זו מזו אלא מבוססת זו על זו, ונשענות על אותם יסודות שבעניינם נדרש הדין וחשבון הביקורתי.

סיכום

השאלה שביקשתי להציב כאן היא כיצד להבין את השינויים באופיו של הקפיטליזם הנוכחי, תהליך שקיבל משנה תאוצה בשנתיים האחרונות בתגובותיהם של ממשלות וגופים כלכליים בינלאומיים למשבר הקורונה. ההוגים הביקורתיים שהצגתי טוענים שאנו עומדים בפתחו של עידן פוסט-קפיטליסטי, והאתגר הפוליטי שלנו הוא להבטיח צדק וזכויות באמצעות דמוקרטיה רבה יותר ורגולציה רבה יותר. אולם על בסיס הניתוח שלהם עצמם הצעתי קריאה אחרת: פוסט-קפיטליזם אינו רק קפיטליזם שאיבד את הבלמים, וכדי לעצור אותו יש צורך בהתערבות רחבה יותר של המדינה ובשיח זכויות רחב יותר. זוהי כלכלה פוליטית חדשה המבוססת לא על האזרח אלא על המשתמש, לא על סחורות אלא על ידע, ולא על שוק חופשי אלא על ריכוזיות טכנולוגית. האוליגרכים החדשים אינם בעלי מפעלים אלא ענקי טכנולוגיה, והמורל העסקי שלהם אינו מבוסס על מכירה של שירותים אלא על אופני שימוש וטראפיק. את כל זאת ורופאקיס, פרייזר ואזמנובה יודעים היטב. אולם המסקנה שהם אינם מנסחים היא שכלכלה כזאת מעצבת יחסי תלות וצורות שליטה שהדרוק הליברלי כלל אינו תופס, משום שהיא פורחת על רקע מה שנראה כהכרה, השתתפות ודמוקרטיזציה. ריכוזיות ההון כיום מזכירה את ימי הביניים, והממדים האפיים של החוב הציבורי אינם תקלה שאפשר להתגבר עליה באמצעות שמיטת חובות עצומה (כפי שהציע דייוויד גרייבר, 2011); הם חלק של ההיגיון המבני (השוק הגלובלי,

מערך האירו-דולר) שעובר טרנספורמציה בעשור האחרון. הפער הזה בין דקדוק ליברלי, שאינו הפתרון אבל עודנו ברירת המחדל, ובין כלכלה פוליטית שכבר אינה קפיטליסטית, גורם לשיתוקה של המחשבה השמאלית דווקא ברגע שבו היא נדרשת יותר מתמיד. היא נעשית מזוהה שלא בטובתה עם מעמד מסוים בתוך הקונפליקט שבין המרוויחים למפסידים מתהליכי השינוי האלה, ואינה מציבה אופק חלופי מול שחיקת הסולידריות החברתית, התרוששות המושגים והמוסדות הפוליטיים ומחיקתן של צורות חיים, המתרחשים בחסות גוגל ופייסבוק באמצעות משטר תאגידי ובשמן של זכויות – חשובות כשלעצמן – הנעשות חסרות תוקף כגון "דמוקרטיה" או "גיוון".

כפי שהדגשתי, הניסיון להגביל את התאגידים על ידי המדינה גם הוא בעייתי: הגבלה בשם מה ובשם מי? מהו האופק הפוליטי שנותן לגיטימציה וכוח לתביעות האלה? מה שמונע מהחדש להיולד אינו התפוצה המצומצמת מדי של רעיונות ההכרה המהותית והשוויון החלוקתי, אלא ההיאחזות ברעיונות אלו גם כאשר הם אינם מתאימים לאתגר ויש צורך להחליפם בתביעות מסוג אחר. המסקנה מהביקורת הזאת איננה שהשמרנים והניאו-ליברלים צודקים בדרישתם לריסון תקציבי ולשוק חופשי, וגם לא שקומוניזם מסוג חדש יפתור את הבעיה. כפי שהזהיר טוז (Tooze 2021), משברים כואבים עוד לפנינו, וצעדים שסברנו שלא יעלו על הדעת עשויים להתקבל בן לילה. התשובות שהשמאל צריך להציע נוגעות לא רק לדמוקרטיזציה של הערך העודף או להגיון השימוש ברווחי ייצור או בשירותים, אלא גם ליחסים שבין דרכי ייצור ואמצעי ייצור ובין תנאי חיים ואפשרויות חיים. התשובה אינה להכפיף את הקפיטליזם לערכים ליברליים – מה שכפי שהראיתי הוא בלתי אפשרי – אלא להבין את משבר הקפיטליזם בתצורתו הנוכחית, שהליברליזם הוא חלק ממנו, כהזדמנות לפרויקט פוליטי אחר.

לא הצעתי כאן מוצא מהמבוי הסתום של הביקורת. ביקשתי בעיקר להכיר בנקודה שבה אנחנו נמצאים. אפשר לראות בכך ניסיון לקרוא אחרת את ביקורת הקפיטליזם העכשווי: לקרוא כדיסטופיה ניאופיאודלית את מה שוורופאקיס תופס כאוטופיה פוסט-קפיטליסטית, ולהבין את דבריהן של פרייזר ושל אזמנובה לא כביקורת חברתית-כלכלית בשם סדר פוליטי, אלא להפך – כביטוי למשבר העמוק שבו נתון הליברליזם. הביקורת שלי אינה נטולת הערכה למפעליהם, ואין לי ספק שכל מחשבה מן הסוג שאני מבקש לעורר נזקקת למחשבתם ולניתוחיהם. אינני טוען שביקורת הקפיטליזם שלהם אינה רדיקלית מספיק, אלא שהיא מחמיצה את האתגר הפוליטי הנובע מהמשבר. הסכנה הגדולה האורבת לדמוקרטיה אינה הקפיטליזם הקניבלי אלא הניאו-פיאודליזם, והיא תקרוס מולו אם לא תעבור שידוד מערכות (Kotkin 2020).

בשנת 2021 צוין יובל לעידן כסף הנייר (כסף פיאט), שנפתח ב-15 באוגוסט 1971 עם החלטתו של נשיא ארצות הברית ריצ'רד ניקסון לבטל את ההצמדה של הדולר לזהב. בצירוף מקרים מעניין, ב-1971 גם פרסם רולס את ספרו תיאוריה של צדק. אפשר להשתעשע

במחשבה על הקשר שבין שיטה כלכלית מבוססת מטבע נטול ערך חיצוני ובין תיאוריית צדק שאינה נשענת על שום קנה מידה חברתי, היסטורי או פוליטי. אבל אולי ההצלחה הרבה של התיאוריה הזאת – שבמידה רבה מחלחלת גם להוגים שמצהירים כי הם מרקסיסטים או אנטי-ליברלים בגרסה כזו או אחרת – קשורה לכך שהיא מאפשרת לדמיין עתיד ולתבוע תביעות פוליטיות במנותק משאלות של ייצור, יחסים חברתיים, מוסדות פיננסיים וכינון מעמדות ומגזורים. היא אינה מתאימה למי שמבקש להבין את המאבק החברתי כמה שמחייב ארגון מחדש של מבנים ומוסדות פוליטיים. כמו מה שמתרחש בכל פעם שנעשה ניסיון לבסס כלכלה על כסף נייר שכמותו אינה מוגבלת, גם תפיסה מוסרית נטולת קנה מידה חברתי עלולה להגיע לאינפלציה. במצב כזה היא מאבדת לא רק את כוח השכנוע שלה, אלא גם את יכולתה להציב אופק אוטופי שאינו חלוקתי. אבל גם אם עדיין אין בידינו אופק כזה, אפשר לפחות להציב את המבוי הסתום הזה כנקודת פתיחה לדיון הביקורתי ולא להיאחז בפתרונות חלקיים ובעייתיים. בתשובה לשאלה הניצבת בסיס המאמר – מה משמעותם של השינויים הדרמטיים במדיניות הכלכלית העולמית מ-2008 ועד היום – אם העידן הניאו-ליברלי אכן הגיע לסיומו, אפשר גם להניח למסורת המחשבה החלוקתית, וגם אם אין תשובות במקומה אפשר לפחות להציב תחתייה שאלות חדשות.

המכון להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות ע"ש כהן, אוניברסיטת תל אביב

ביבליוגרפיה

- אלשך, יהונתן, הני פילק, נווה פרומר ואיתי שניר, 2013. "שוויון", מפתח: כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית 6, עמ' 77-110.
- ורופאקיס, יאניס, 2020. המינוטאור הגלובלי, בתרגום יסמין הלוי, בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- מעוז, אילת, 2020. "ברוכים הבאים לאוטופיה של ההון: ישראל, איחוד האמירויות והקפיטליזם של האסון", תיאוריה וביקורת 53, עמ' 181-195.
- ספיבק, גיאטרי צ'קרווארטי, 1995. "כלום יכולים המוכפפים לדבר?", תיאוריה וביקורת 7, עמ' 31-66.
- פולני, קרל, 2021. התמורה הגדולה: המקורות המדיניים והכלכליים של זמננו, בתרגום שונמית ליפשיץ, ירושלים ובני ברק: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- פרומר, נווה, 2020. "הבועה של הכנסה בסיסית", פיגומים (מקוון), 24.11.2020.
- aknv tso, 2021. "יאניס ורופאקיס על הפוסט-קפיטליזם" [וידאו], Youtube, 17.5.2021.

Azmanova, Albena, 2020. *Capitalism On Edge: How Fighting Precarity Can Achieve Radical Change Without Crisis or Utopia*, New York: Columbia University Press.

- Baker, Andrew, and Richard Murphy, 2019. "Modern Monetary Theory and the Changing Role of Tax in Society," *Social Policy and Society* 19(3), pp. 454–469.
- BEA, 2021. "New Statistics on U.S. Debt Positions in the International Investment Position Accounts," Bureau of Economic Analysis, U.S. Department of Commerce, December 30.
- Bourdieu, Pierre, 1998. "A Reasoned Utopia and Economic Fatalism," *New Left Review* I(227), pp. 25–30.
- Dean, Jodi, 2009. *Democracy and Other Neoliberal Fantasies: Communicative Capitalism and Left Politics*, Durham: Duke University Press.
- , 2020. "Communism or Neo-Feudalism?" *New Political Science* 42(1), pp. 1–17.
- Domanski, Dietrich, Michela Scatigna, and Anna Zabai, 2016. "Wealth Inequality and Monetary Policy," *BIS Quarterly Review*, March 2016, pp. 45–64.
- Forst, Reiner, 2012. *The Right to Justification: Elements of a Constructivist Theory of Justice*, trans. Jeffrey Flynn, New York: Columbia University Press.
- Fraser, Nancy (with Bhaskar Sunkara), 2019a. *The Old is Dying and the New Cannot Be Born: From Progressive Neo-Liberalism to Trump and Beyond*, London: Verso.
- , 2019b. "What Should Socialism Mean in the 21st Century?" Solomon Katz Distinguished Lecture in the Humanities, University of Washington, May 8.
- Fraser, Nancy, and Axel Honneth, 2003. *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*, London: Verso.
- Frumer, Naveh, 2018. "Two Pictures of Injustice: Rainer Forst and the Aporia of Discursive Deontology," *Constellations* 25, pp. 432–445.
- Graeber, David, 2011. *Debt: The First 5000 Years*, New York: Melville Publishing House.
- Harvey, David, 2011. *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*, New York: Oxford University Press.
- Hedges, Chris, 2011. *Death of the Liberal Class*, New York: Avalon Publishing Group.
- Kotkin, Joel, 2020. *The Coming of Neo-Feudalism: A Warning to the Global Middle Class*, New York: Encounter Books.
- Lonergan, Eric, and Mark Blyth, 2020. *Angrynomics*, Newcastle: Agenda Publishing.
- Mair, Peter, 2013. *Ruling the Void: The Hollowing-Out of Western Democracy*, London and New York: Verso.
- Mosquera, Martín, 2021. "Nancy Fraser: 'Cannibal Capitalism' Is on our Horizon," *Jacobin*, October 9.

- Oxfam, 2022. "Ten Richest Men Double Their Fortunes in Pandemic While Incomes of 99 Percent of Humanity Fall," January 17.
- Pew Research Center, 2021. "Public Trust in Government: 1958–2021," May 17.
- Piketty, Thomas, 2013. *Capital in The Twenty First Century*, trans. Arthur Goldhammer, Cambridge: Harvard University Press.
- Rawls, John, 1999 [1971]. *A Theory of Justice* (revised edition), Cambridge: Harvard University Press.
- Schumpeter, Joseph A., 1994. *Capitalism, Socialism and Democracy*, London and New York: Routledge.
- Snider, Jeffrey, 2022. "Another Attempt At QE/Inflation," Alhambra Investments, February 2.
- The Financial Times, 2022. "The Great Resignation is not Going Away," February 1.
- Tooze, Adam, 2018. *Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World*, New York: Viking.
- , 2021. *Shutdown: How Covid Shook the World's Economy*, New York: Viking.
- Varoufakis, Yanis, 2020. "The EU's New Coronavirus Relief Deal is a Gift to Europe's Enemies," *The Guardian*, April 11.
- , 2021. *Another Now: Dispatches From Alternative Present*, New York: Melville House Publishing.
- Wark, McKenzie, 2019. *Capital is Dead: Is This Something Worse?* New York: Verso.
- Werner, Richard, 2003. *Princes of the Yen: Japan's Central Bankers and the Transformation of the Economy*, London and New York: Routledge.
- Werner, Richard A., 2021. "Written Evidence Submitted by Professor Richard A. Werner," policy paper submitted to the British Parliament, April.
- Zuboff, Shoshana, 2019. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, London: Profile Books.

